

1960, II, 130-132; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 369-370; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbüler Devleti*, İstanbul 1983, s. 123-125, 155-162, 168-173, ayrıca bk. İndeks; W. Björkman, "Die Bittschriften im diwân al-inşâ", *Isl.*, XVIII/3-4 (1929), s. 207-212; B. Lewis, "Daf-tar", *EI*² (Fr.), II, 78-83; H. L. Gottschalk, "Dî-wân", *a.e.*, II, 337-339.

RAMAZAN ŞEŞEN

C) Memlûkler'de Divan. Memlûkler devrinde de ordu, maliye, vakıflar vb. devlet işleri öncekilere benzer tarzda çeşitli divanlar tarafından yürütülmekteydi. Bunlar arasında Dîvânü'l-inşâ (Kitâbetü's-sır) en önemli devlet dairelerinden biri olup yabancı devletlerle, eyaletlerle ve tâbi hükümdarlarla yapılan yazışmaları, vâliht ve diğer görevlilerin tayinleriyle ilgili tefvîz ve tevki'leri, halkın şikâyetleriyle ilgili devlet kararlarını hazırlardı. Dîvânü'l-inşâ'nın Dîmaşk ve Halep gibi muhtelif şehirlerde birer şubesi vardı. Divan başkanına re'sü dîvânî'l-inşâ, sâhibü dîvânî'l-inşâ, nâzırü devâvî'nî'l-inşâ deniliyordu; XIV. yüzyılın sonunda ise bu görevliye kâtibü's-sır adı verilmişti. Divan başkanı, görevi icabı devlet sırlarına vâkıf olduğu için son derece güvenilir ve muhatabına göre farklı üslûplarla mektup yazabilen kimseler arasından seçilirdi. Başkan elçileri ve gelen mektupları hükümdara takdim eder, sâhibü'l-beridin görevlerini de yürüttürdü. İlk defa Evhadüddin Abdülvâhid b. İsmâil el-Hanefî bu iki görevi birlikte yürütmüş-tür. Şehâbeddin el-Ömerî, Makrîzî ve Kal-kaşendî gibi meşhur âlim ve münşiler de bu divanda yetişmişlerdir.

Dîvânü'l-ceyş (Dîvânü'l-cüyüşî'l-mansû-re), sultanın memlûklerinin ve diğer ordu mensuplarının iktâlarını tanzim etmek suretiyle bunlara ait muamele ve yazışmaları yürüten divan olup buna Dîvânü'l-iktâat da denilirdi. Askerlerin iktâ beratları, onlara yapılan ödemeler, iktâ edilen arazilerin alan ve değerlerini gösteren cetveller bu divanda bulunurdu. Dîvânü'l-ceyş, Mısır ve Suriye askerlerine ait işleri daha düzenli bir şekilde yürütmek üzere Dîvânü'l-ceyşî'l-Mısırî ve Dîvânü'l-ceyşî's-Şâmî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Divan başkanı olan nâzırü'l-ceyşin maiyetinde bizzat sultan tarafından seçilen sâhibü dîvânî'l-ceyş, sâhibü dîvânî'l-memâlik, kâtibü'l-memâlik, şühüdül-memâlik ve müstevfîler bulunurdu.

Dîvânü'l-has, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından kurulmuş olup sultana mahsus arazilerle tah-

sil edilen şer'i ve örfî vergilerin kontrolünü yapıyordu. Başkanına nâzırü'l-has (nâzırü'l-havâssî's-serîfe) deniliyordu. Sultan Berkuk Dîvânü'l-hizâne'yi de bu divana dahil edince önemi daha da arttı. Sultan Berkuk tarafından kurulan Dîvânü'l-müfred sultanın memlûklerine ait elbise, maaş vb. işleri idare etmekle görevli olup başkanına nâzırü dîvânî'l-müfred, sâhibü dîvânî'l-müfred ve üstadâr (üstâdüddâr) adı veriliyordu. Bütün malî işlerin yürütülmesinden, maaşların ödenmesinden Dîvânü'l-embâl sorumluydu ve bunun başkanı vezirdi.

Diğer divanlar arasında Dîvânü'l-ahbâsî'l-mebrûre camî, ribât, zâviye, han-kah ve medrese gibi hayır müesseseleriyle ilgili vakıflara bakmakla görevliydi ve ahbâs, el-evkâfû'l-hükmiyye ve el-evkâfû'l-ehliyye adlı üç bölümden oluşuyordu. Dîvânü'l-mürteceât (istifâû'l-mürteceâ), azledilen veya ölen emîrlerin işleriyle olduğu gibi müsadere edilen malların muhafazasıyla da meşguldü. Bu divanın başkanına nâzırü'l-mürteceât (müstevfî'l-mürteceâ) denilirdi. Dîvânü'n-nazar ise malî işlerle ilgili divanların en büyüğü olup diğer malî divanlar buna bağlıydı. Yıllık, aylık ve günlük hesaplar burada tutulur, maaş ve diğer ödemeler bu daire vasıtasıyla yapılırdı. Dîvânü istifâ-yi sohbet, Dîvânü istifâ-yi devlet ve Dîvânü beyti'l-mâl olmak üzere üç alt daireden oluşuyordu. Başkanına vezirü'd-devle, nâzırü'd-devle veya nâzırü'n-nüzzâr adı veriliyordu.

Bunların dışında idarî teşkilâta dahil Dîvânü'l-ahrâ, Dîvânü't-tavvâhîn, Dîvânü'l-mevârisî'l-haşriyye, Dîvânü'l-esrâf, Dîvânü'l-bîmâristân, Dîvânü'z-zekât adlı divanlar da mevcuttu.

BİBLİYOGRAFYA :

Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 457; IV, 28, 30, 33, 220; Makrîzî, *el-Hıta*, II, 223-227; İbn Şâhin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik* (nşr. Ravoisse), Paris 1894, s. 100, 103; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 139-145; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 376-377, 383-384; Hasan İbrâhim Hasan — Ali İbrâhim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, Kahire 1970, s. 145; İsmâil Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991, s. 196-199; W. Björkman, "Die Bittschriften im diwân al-inşâ", *Isl.*, XVIII/3-4 (1929), s. 207-212; D. Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk army", I, BSOAS, XV (1953), s. 202-228; aynı makale II, *a.e.*, XV (1953), s. 448-476; aynı makale III, *a.e.*, XVI (1954), s. 57-90; H. L. Gottschalk, "Dîwân", *EI*² (İng.), II, 330-331.

KÂZİM YAŞAR KOPRAMAN

D) Büyük Selçuklular'da Divan. Büyük Selçuklular'da devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Dîvân-ı A'lâ denilen büyük divan Dîvân-ı İnşâ, Dîvân-ı İstifâ, Dîvân-ı İshrâf, Dîvân-ı Arz ve Dîvân-ı Berîd'den oluşuyordu. Dîvân-ı İnşâ (Dîvân-ı Tuğrâ, Dîvânü'r-resâil ve'l-inşâ), devletin iç ve dış bütün yazışmalarının idaresi ve belgelerin hazırlanması ile, mensur, tevki', ferman ve misal adıyla çıkarılan emir-nâmelere sultanın tuğrasını çekmekle görevliydi. Bu divanın başkanına sâhib-i dîvân-ı inşâ (tuğrâ), tuğrâi veya münşî-i memâlik denilirdi. Sâhib-i dîvân-ı inşâ mükemmel bir üslûba sahip olmak zorundaydı. Çünkü yazıların kaleme alınmasında edebî şekil mükemmelliğine önem veriliyordu. Divandan çıkan her emir-nâmeyi (misal), her mektubu ve her muhabereyi son derece itinalı bir şekilde kontrol eden sâhib-i dîvân-ı inşâ vezirden sonraki en büyük devlet memurudur ve genel olarak niyâbet-i vezâret görevini de yerine getiriyordu. *Zübdetü'n-Nuşra* ve *nuhbetü'l-üşra*'da tuğrâiliktten büyük mansip şeklinde bahsedilmesi, Vezir Hatîrûlmülk'ün azledildiğinde Dîvân-ı Tuğrâ'ya tayin edildiğinin belirtilmesi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda başta Nizâmülmülk'ün soyundan gelenlerin, ayrıca bazı nüfuzlu şahsiyetlerin vezir olmadan önce tuğrâilik mansıbını işgal etmeleri, Dîvân-ı Tuğrâ'nın vezâretten sonra gelen en büyük makam olduğunu göstermektedir. Başlangıçta tuğrâinin görevi sadece tuğrâ çekmekti. Tuğrul Bey zamanında bu memuriyetin başında Türk asıllı bir emîr vardı. Nizâmülmülk'ün vezâretinden itibaren bu makama İranlılar tayin edildi ve Dîvân-ı Tuğrâ Dîvân-ı İnşâ ile birleştirildi.

Dîvân-ı A'lâ'nın malî işlerle uğraşan dairesi Dîvân-ı İstifâ (Dîvânü'z-zimâm ve'l-istifâ) adını taşıyordu. Bu divanın başkanına sâhib-i dîvân-ı istifâ, müstevfî-i memâlik veya sadece müstevfî denirdi. Devletin bütün maliye memurlarının âmiri olan müstevfî halkın durumunu iyileştirmeye çalışır, hakları ve mükellefiyetleri eşit şekilde taksim eder, ancak yeni vergi ihdas edemezdi. Yapılan şikâyetleri sonuçlandırmakla da mükellefti. Ayrıca bütçenin gelir ve gideri hakkında tutulan defterlere nezaret eder, vergi tahsil için yetkili memurlar görevlendirir, memurların maaşlarını öder, malî bakımdan iktâları denetler ve gerekli düzenlemeleri yapardı. Müstevfiye, devletin bütün şehir ve eyaletlerine mümes-

siller göndermesi veya her eyalete nâibler ve memurlar (gümâstegân) tayin etmesi emredilmişse de bununla şüphesiz eyalet ve bölge maliye divanı idarecileri ve memurları kastedilmiştir. Daha aşağı kademelerde bulunan bu malî teşkilâtlar, müstevfîye devletin bütün vergi işleri hakkında bilgi vermek zorundaydılar. Maliye müfettişleri (mutasarrıfân) ve memurlar da (mutasaddiyân) kendisine yazılı bilgi verirlerdi. Müstevfî suistimal yapan âmilleri cezalandırırdı. Bazı zaruri hallerde müstevfî-i memâlik bölge idaresinin en alt organlarıyla ve âmillerle bizzat ilgilenir ve gerekirse müdahale ederdi. Müstevfînin halka karşı görevleri hususi bir ehemmiyet taşır, reâyâdan haksız vergi alınmaması için büyük bir itina gösterirdi. Müstevfî vergi toplanmasında olduğu gibi devletin diğer gelirlerinin tahsil ve harcamasıyla ilgili hususlarda da yetkiliydi. Kendisine devletin malî durumu hakkında bilgi verilmesi mecburi idi. Müstevfî, aynı zamanda devlet bütçesinin açık vermeme-i için tedbir almak zorundaydı. Bütün gelir ve giderler deftere kaydedilir ve bu maksatla listeler (cerâid) ve defterler tutulurdu. Müstevfî vergileri yetkili âmiller vasıtasıyla tahsil ederdi.

Dîvân-ı İshrâf, Dîvân-ı İstîfâ'yı ve devletin diğer dairelerini kontrol eden bir müessesedir. Bu divan devletin malî idaresinin en yüksek seviyede kontrolünü yapar, bilhassa gelirlerin harcanmasını denetlerdi. Divan başkanına sâhib-i dîvân-ı İshrâf, müşrif-i memâlik veya sadece müşrif denilirdi.

Ordunun umumi idaresiyle görevli olan divan Dîvân-ı Arz'dır (Dîvânü'l-ceyş). Bu divanın başkanına sâhib-i dîvân-ı arz denirdi. Muhtemelen eyaletlerde daha aşağı kademelerde dîvân-ı arzlar vardı. Çeşitli rütbelerde askerlere iktâlar tahsis etmek, maaşlarını vermek, birliklerinin ve bunlara ait teçhizatın kayıt ve kontrolünü yapmak Dîvân-ı Arz'ın vazifesidir. İktâların idaresi de Dîvân-ı Arz'ın yetkileri içindedir. Ancak bu divan iktâlara sahip olamaz ve müstakil kararlar alamazdı. Maaşlarda olduğu gibi diğer düzensizlikleri de divana bildirmek zorundaydı. İktâin miktarı Dîvân-ı Arz tarafından değil bizzat hükümdar tarafından tayin edilirdi. Devletin istihbarat ve haberleşme görevini Dîvân-ı Berîd yerine getirirdi. Bu divan Sultan Alparslan tarafından lağvedilmişti. Bunlardan başka görevleri hakkında kesin bilgi edinemeyen, ancak malî konularla ilgili ol-

duğu tahmin edilen bir de Dîvân-ı Nazar bulunmaktadır.

Dîvân-ı A'lâ'yı teşkil eden bu divanların başkanları gerektiğinde vezir gibi mahkemeye sevkedilebiliyor ve yaptıkları icraatının hesabını vermeye mecbur tutulabiliyordu. *Zübdetü'n-Nuşra*'da, müstevfî Zeynülmülk'ün hesapsız mal alıp sarfettiği için aleyhine birçok dava açıldığı, yakalanıp hapse atıldığı, mallarının müsadere ve evinin yağma edildiği kayıtlıdır. Büyük divanın celselerine sâhib-i dîvânlarla birlikte sultanın uygun göreceği görevliler de katılıyordu. Sultan Muhammed Tapar, Şerefeddin Enûşîrvân b. Hâlid'i veziri Hatîrûlmülk'e nâib tayin ederek divan müzakerelerini takibe memur etmişti. Sâhib-i dîvânlar sultan tarafından tayin ve azledilirdi. Ancak nüfuzlu vezirlerin de divan üyelerini azil ve hatta tevkif ettirdiği olmuştur. Meselâ Dergezînî, müstevfî İzzeddin İsfahânî'yi zincire vurdurup hapsedtirmişti.

E) Anadolu Selçukluları'nda Divan. Anadolu Selçukluları'nın divan teşkilâtı Büyük Selçuklular'dan biraz farklıdır. Dîvân-ı A'lâ, başta vezir olmak üzere nâib-i saltanat, atabeg, müstevfî, pervâne, tuğrâi, müşrif gibi üyelerden oluşmaktadır. Her iki devletin divanında müşterek olarak müstevfî, tuğrâi ve müşrif vardır. Bunların görev ve yetkileri her iki devlette de aynıdır. Ancak Anadolu Selçukluları'nda Dîvân-ı İnşâ Dîvân-ı Arz'dan sonra gelir. Meselâ İ. İzzeddin Keykâvus zamanında (1211-1220) Şemseddin Taber Dîvân-ı İnşâ reisi iken daha sonra emîr-i âriz-i memâlik-i Rûm tayin edilmiştir (İbn Bibî, s. 127). Anadolu Selçukluları'nda Meccüddin Muhammed b. Hasan'ın Dîvân-ı İstîfâ'ya tayiniyle ilgili bir menşurda, onun bütün Selçuklu topraklarının gelirini toplaması, divanda çalışan görevlileri boş bırakmaması, nedimlerin sözlerine güvenerek iş yapmaması, devlet gelirlerinin zorbaların elinde telef olmasına meydan vermeme-i önemle istenmiştir. Bir başka menşurda da müstevfîlik makamının saltanatın direği olduğu ifade edilerek merkezde ve vilâyetlerdeki malî işlerin iş bilir ve güvenilir kişilere (kârdârân) verilmesi, maden ve tuzlalarda liyakatli âmillerin görevlendirilmesi emredilmiştir (Turan, s. 3-4, 6).

Divan üyelerinden nâib-i saltanat sultanın yokluğunda devlet idaresini üstlenirdi ve geniş yetkilere sahipti. Nâib-i saltanat seferlere bilfiil katılır, Selçuklu ordusuna kumanda ederdi. Atabeg Dî-

vân-ı A'lâ'da nüfuz sahibi üyelerden biriydi ve bütün devlet erkânı onun kontrolü altında hareket ederdi. Pervâne ise Dîvân-ı Pervânegî'nin başında bulunur, mülk ve iktâ ile ilgili tayin, tevcih ve tahsis işleriyle uğraşırdı. Menşur ve beratları hazırlar, defter kayıtlarını tutardı. Nâib ve atabeg emirler arasından seçilirken müstevfî, tuğrâi ve müşrif kalem erbabından olurdu. Vezirin de kalem erbabına dahil olduğu göz önüne alınırsa Selçuklu divanında sivillerin çoğunlukta bulunduğu anlaşılır.

F) İlhanlılar'da Divan. Selçuklu devletlerinde olduğu gibi İlhanlılar'da da Dîvân-ı Büzürg-i İlhanî veya kısaca Dîvân-ı İlhanî adı verilen bir divan teşkilâtı mevcuttu. Bu divan, sâhib-i dîvân-ı büzürg ve sâhib-i dîvân-ı İlhanî denilen vezirin başkanlığında nâib-i vezâret, defterdâr-ı memâlik (müstevfî-i memâlik), müşrif-i memâlik, nâzir-i memâlik, uluğ bitikçi-i memâlik, münşî-i dîvân-ı büzürg unvanlı üyelerden oluşuyordu. Nâib-i vezâret ve vezirin yardımcısı olup divanda meseleleri özetleyerek ona arzederdi. Başlıca görevi divan defterlerini, düstur ve ruznâmceleri, gelir ve giderleri inceleyerek görüşlerini vezire bildirmektir. Defterdâr-ı memâlik, daha sonra ihdas edilen müstevfînin maiyetine verilmişti. Bu görevli İlhanlı ülkelerinin gelir ve vergi defterlerini inceler, vergilerin hafifletilmesi veya affı hakkındaki başvuruları gözden geçirirdi. Muhtesiblerden, vergilerden gelen şikâyetleri dinler, şikâyet konusu eyaletin defterlerini getirterek durumu vezire ve divan üyelerine arzederdi. Defterdâr-ı memâlikin emrindeki Defterhâne için gerekli malzeme ve müstahdem tahsis edilir ve Defterhâne otağı oluşturulurdu. Hükümdarın seyahatlerinde malzeme ve otağ devalerle nakledilirdi. Vezir divanı genellikle Defterhâne'de akdederd. Burada ayrıca defter işleriyle meşgul olan kâtipler bulunurdu. Müstevfî İlhanlı Devleti'nin malî işlerine bakardı. Müstevfîlerin siyâkat yazısını bilmeleri zaruri idi. Dîvân-ı İstîfâ'da defter-i câmi', defter-i mukarrer, defter-i avârice, defter-i harâc-ı mukarrer-i dîvân, defter-i kânûn, defter-i tevcihât, defter-i ruznâmçe adlarıyla tutulan yedi defter siyâkatle kaleme alınırdı. Devlet hazinesinde nakit sâhib-i cem' denilen hazineدار tarafından muhafaza edilirdi. Müstevfîler eyaletlerdeki geliri vezirlerin emriyle ve maiyetlerindeki serşümâr, hânesümâr, bağşümâr ve kobçur denilen vergi memurları vasıtalıyla

la toplarlardı. İlhanlılar'ın malî sistemleri kendilerinden önceki devletlerden alınmış olmakla beraber daha düzenli bir şekle sokulmuştu. Ticarete kullanılan bir çeşit çek İlhanlılar'da vardı. Bu tabirin ticarî münasebetler dolayısıyla Bizans'a ve Avrupa'ya geçmiş olduğu düşünülebilir.

Divan üyelerinden müşrif-i memâlik umumi müfettiş olup memleket içinde divana ait işlerin teftiş ve kontrolünden sorumluydu. Bunun maiyetinde bulunan memurlar gerektiğinde vilâyetleri teftiş ederlerdi. İlhanlılar'ın ilk zamanlarında bu görev doğu ve batı ile ilgili olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Malî ve idarî bütün işleri araştırıp inceleyen müşrifin bu hususlarda tam bir vukuf sahibi olması ve bu meselelere dair sorulara cevap verip durumu aydınlatması gerekirdi. Devlet gelir ve giderlerini, asker masraflarını inceleyerek suistimal yapılmasını önlerdi. Dîvân-ı Büzürg'deki idarî ve malî işleri kontrol etmek de asıl vazifelerindendi. Memurların tayininde ve âmil-lerin divana verdikleri raporlarda müşrif-i memâlikin mütalaasının alınması işlemlerin yürütmesine yardım ederdi. Nâzır-ı memâlik, Dîvân-ı Büzürg'ün işlerini ve hazine muamelelerini düzenlerdi. Emirlerin, tümen beylerinin, inakların ve divan mensubu kâtiplerin mevâcib ve maaşlarını verirdi. Rütbe ve memuriyetlerin tevcihinde görüşü alınırdı. Bütün divan evrak ve muâmelâtı, hükümler, misaller, beratlar, çeşitli divan defterleri, yargınâmeler bunun buyruldu ve imzasıyla yazılırdı. Vilâyetlerde ona bağlı memurlar vardı. Uluğ bitikçi-i memâlik ise Dîvân-ı Kebîr-i İlhanî Kalemî'nin başında bulunur, bu divandan çıkan emirleri, kararları yazdırır, divana ait malî işleri takip eder, divan üyeleriyle görüşerek mîrî emvâlin arttırılmasına çalışırdı. Divanın gelir ve masraf defterlerini inceleyerek divan kayıtlarını tutmak da görevleri arasındaydı. Eyaletlerdeki divanlarda bulunan bitikçileri o tayin ederdi. Ayrıca beratlar ve belgeler de onun bilgisi dahilinde yazılırdı.

Dîvân-ı İlhanî'deki bitikçilerle bahşılar tarafından kaleme alınan ferman ve emirlerin gönderilecek bölge ve devletlerin dilleri ve yazıları ile yazılması kârun gereği idi. İrâk-ı Arab taraflarına gönderilecek hükümler Arapça, İran'a ve Farsça konuşan diğer bölgelere gönderilecek olanlar ise Farsça kaleme alınırdı. Türk ve Moğollar'a da kendi dil ve yazılarıyla hükümler yollanırdı. Bundan dolayı İlhanlı divanında çeşitli dilleri ve

yazıları bilen, çeşitli din ve mezheplere mensup bahşıyân ve bitikçiyan-ı dîvân denilen memurlar vardı. Bahşıların ileri geleni ilhân-ı a'zâmin yani hükümdarın maiyetinde bulunurdu ve bitikleri bizzat yazmak ve yazdırmakla mükellefti. Bu görevde bulunan kişinin güvenilir adamlardan olması gerekiyordu. Uluğ bitikçi emirlere ve vezirlere ait ferman ve hükümleri inceler ve istinsah ederdi. Emir-lere ait ayrıntılı yarlıkların arkasına onların özetlerini yazardı. Münşî-i dîvân-ı büzürg İnşâ-i Memâlik veya Dîvânü'r-resâil'in başkanı olup İlhanlı divanından hükümdarlara, emirlere, vezirlere ve devlet adamlarına yazılacak nâmeler, fermanlar, beratlar ve misalleri herkesin rütbe, derece ve mevkiine göre muhtelif tabirler kullanarak yazardı. Münşî-i dîvân-ı büzürgün bir görevi de hükümdarın sır kâtipliği idi. Bu dairesinin inşâ muâmelâtına hiç kimse müdahale etmezdi. Maiyetinde âlimlerden oluşan bir heyet bulunurdu.

BİBLİYOGRAFYA :

Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, s. 117, 125-126, a.e. (Ateş), s. 115, 122, 124; Bûndârî, *Zübde-tü'n-Nusra* (Burslan), s. 60-62, 80-81, 95-99, 101-102, 107, 111, 114, 117, 124, 126, 130, 135, 142, 147-168, 178, 202-203; Sibt ibnû'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 112; İbn Bibî, *el-Evâmîr'ü'l-'alâ'iy-ye*, s. 127; Ş. Şerîk Emîn, *Ferheng-i İştilâhât-ı Dîvânî Devrân-ı Moğol*, Tahran 1357, s. 138-151; Spuler, *İran Moğolları*, s. 307-308, 337-339, 348-349; Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'aşrî's-Selcûkî*, Bağdad 1385/1965, s. 186-199; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 207 vd.; C. L. Klausner, *The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration 1055-1194*, Massachusetts 1973, s. 16-18, 21, 30, 46-47, 58, 67, 77, 119; Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık*, Ankara 1974, s. 13 vd.; a.mlf., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD*, V/8-9 (1967), s. 103 vd.; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 223-231; Muhammed Mahmûd İdris, *Rûsumü's-Selâciha ve nûzu-mühümül-ictimâ'iy-ye*, Kahire 1983, s. 98-108; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1983, II, 138-151; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Seljuq Empire", *CHIR*, V, 222, 230, 247, 257, 260, 272; a.mlf., "Dîvân", *Eİ²* (İng.), II, 332-336; Osman Turan, *Türkîye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 3-4, 6-7, 16, 18-19, 26, 35, 47, 60-61, 131, 155; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti* (trc. Azer Yaran), Ankara 1988, s. 249-269; H. Horst, "Selçuklu Devri Türk Tarihî Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle" (trc. M. Altay Köymen), *TAD*, II/2-3 (1964), s. 323-331.

AYDIN TANERİ

G) Gazneliler ve Hindistan'daki Diğer Müslüman Devletlerde Divan. Divan terimi bir

idarî organ olarak Hindistan'a ilk defa Gazneliler zamanında girdi ve Sultan Mahmûd döneminde (998-1030) ayrı bir idarî bölüm olarak teşkil edildi. Nersâhî, Gazneliler devrinde Dîvân-ı Vezâret'i, yani vergi gelirleriyle ilgilenen bölümü de içine alan en az on divanın bulunduğunu belirtir. Ebû'l-Fazl el-Beyhakî de Sultan Mesud zamanında (1030-1040) Dîvânü'r-resâil'de (Dîvân-ı İnşâ) görev yapıyordu. Bu bakımdan Moreland'ın, divan kelimesinin Hindistan tarihçileri tarafından ilk defa resmî bir idarî bölümün adı olarak XIII ve XIV. yüzyıllarda kullanıldığını belirtmesi yanlıştır.

Delhi Sultanlığı döneminde (1206-1555) divan, esas itibarıyla vezir ve onun başında bulunduğu maliye dairesi için kullanıldı. Bu yeni daire de tıpkı Dîvânü'r-resâil ve Dîvân-ı Mezâlim gibi bu adı aldı. Aynı dönemde Gazneliler'de Dîvân-ı Arz olarak bilinen ve vezirin kontrolü altında olan askerî dairelere de bu ad verildi. İdarî teşkilât Delhi Sultanlığı döneminde büyük bir gelişme gösterdi, çok sayıda daire kuruldu. Bunlar maliye ile uğraşan Dîvân-ı Vezâret, bazan bizzat sultanın temsil ettiği, ârız-ı memâlikin mesuliyetindeki askerî daire olan Dîvân-ı Arz; vakıflar, din işleri, meded-i maâş tahsisî gibi konularla ilgilenen ve kâdî-i memâlik olan sadrû's-sudûrün kontrolü altında bulunan Dîvânü'r-resâil; ilk defa Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından kurulmuş olan Dîvânü'l-hâtem ve Gazneliler'in hâkimiyeti dönemindeki Dîvânü'r-resâil'e benzeyen, bütün resmî yazışmalardan sorumlu Dîvân-ı İnşâ; sadrû's-sudûr veya kâdîlkudâtın idaresindeki Dîvân-ı Kazâ'ya bağlı şeriat mahkemelerinin yanında mezâlim mahkemeleriyle meşgul olan Dîvân-ı Mezâlim; eyaletlerden ve çeşitli yerlerden intikal eden gelirlerin hesaplarıyla uğraşan ve onları kontrol eden müşrifin idaresindeki Dîvân-ı İshrâf idi. Firûz Şah Tuğluk zamanında (1351-1388) müşrif gelirlerle ilgilenirken müstevfî giderlere bakıyordu. Firûz Şah, devlete ait işletmelerin hesapları için bir mutasarrıfın idaresinde yeni bir divan teşkil etti. Bunun hesaplarının kontrolünü ise Dîvân-ı Vezâret yapıyordu.

Bâbürlüler döneminde önemli bir değişiklik, maliye ve gelirler kısmının başındaki kişinin sadece divan olarak tanımlanmasıdır. Ekber Şah'ın saltanatı sırasında (1556-1605) vezir kelimesi nâdiren kullanıldı; bunun yerine bir müesese veya daireden ziyade bunların başındaki şahıs divan unvanı ile ifade edil-